

Вайна і мае юнацкія гады

I. Верасень 1939 года

1 верасня 1939 г., у пятніцу, мой бацька меў у касе чыгуначнага вакзала атрымаць 60-златовую пенсію, якую яму плацілі штотомсяц за працу на чынунцы яшчэ ў царскія часы. На вакзал ён узяў і мяне. Мы выйшлі з дому каля 10 гадзіны раніцы. Да вакзала было кіламетры тры. Наш дом стаяў у заходнім канцы вёскі і трэба было прайсці кіламетр цераз цэлае сяло, а пасля дарогай кіламетры два. Каб дайсці да вакзала, распаложа нага за чыгуначнымі пуцямі Гайнаўка — Седльцы, нам трэба было прайсці цераз пераезд, які знаходзіўся 300 метраў на поўдзень ад вакзала, і пасля павярнуць на поўнач. Цяпер там узвышаецца пераход-віадук над рэйкамі.

На станцыі ў Чаромсе было многа польскіх салдат. На рэйках стаяла шмат вагонаў з узбраеннем і салдатамі, якія чакалі ад'езду. На адным вагоне стаяла палявая кухня, на другім — два кулямёты, накіраваныя дуламі ў неба, пры якіх сядзелі салдаты, на астатніх — прыкрытае брывентавымі пакрышкамі нейкае абсталяванне. Танкаў і гармат на вагонах я не прыкмеціў. Адны салдаты насілі вёдрамі ваду, другія бегалі паміж рэйкамі то ў адзін, то ў другі бок. Нас ніхто не затрымліваў і не звяртаў на нас увагі.

Я ў чэрвені 1939 г. закончыў шосты клас пачатковай школы ў Чаромсе і паступіў у чыгуначны тэхнікум у Брэсце. На станцыі Чаромжа не было ні сёмага класа ў пачатковай школе, ні гімназіі. Гімназія была ў Бельску-Падляшскім, за вучобу ў якой трэба было плаціць. 1 верасня я павінен быў паехаць у Брэст, у тэхнікум, але бацька мяне не пусціў, бо пасля падпісання дагавору Молатаў-Рыбентроп ад 23 жніўня 1939 г. усе чакалі, што немцы нападуюць на Польшчу і пачнецца вайна.

Аднак ніхто тады не ведаў, што Савецкі Саюз па гэтым дагаворы аб’явіць Польшчы вайну і наступіць новы падзел Польшчы.

У вёсцы Чыромсе дэтэктарны радыёпрыёмнік з навушнікамі быў толькі ў Івана Кердалевіча, але відаць ён яго не слухаў, бо раніцай 1 верасня ніхто не ведаў, што нямецкая армія ўжо ноччу перайшла польскую граніцу і Польшчы была аб’яўлена вайна. Прыйшлі мы на вакзал не падазраваючы, што немцы напалі на Польшчу. Пенсіі бацьку ў касе ўжо не выплацілі, але і нічога не казалі аб пачатку вайны. І толькі ў зваротнай дарозе сустрэлі мы сына мясніка Шмідкоўскага са станцыі Чаромхі, які паведаміў нас аб вайне і аб нямецкім самалёце, які раніцай пусціў дзве ці тры чаргі з кулямёта па таварных вагонах з ваеннымі. Некалькі салдат было параненых. Польскія кулямёты на вагонах не паспелі нават адкрыць агонь да варожага самалёта і ён адляцеў. На станцыі Чаромсе ў многіх чыгуначнікаў былі лямпавыя радыёпрыёмнікі і яны ведалі, што ўжо пачалася вайна. Даведаўшыся аб вайне, мы хутка вярнуліся дамоў.

На наступны дзень, у суботу, каля 16-й гадзіны над Чаромху надляцела з Усходняй Прусіі некалькі нямецкіх бамбардзіроўшчыкаў „Хейнкель 111”, якія скінулі некалькі бомб і адляцелі на поўдзень. Асколак бомбы забіў вучня падставовай школы. Чутны былі стрэлы польскай зенітнай гарматы, у небе клубіўся дым ад снарадаў, але ні адзін самалёт не быў збіты. У нядзелю, 3 верасня, надляцелі два нямецкія самалёты, пакружыліся, скінулі дзве бомбы і адляцелі. 4 верасня некалькі разоў прыляталі па два-тры самалёты і, скінуўшы некалькі бомб, адляталі. Пабачыўшы слабую зенітную абарону станцыі ў Чаромсе, самалёты пачалі лятаць усё ніжэй і ніжэй. 5 верасня над вёскаю Чаромхаю вельмі нізка прагудзелі два нямецкія бамбардзіроўшчыкі і, завярнуўшы на поўдзень, над ст. Чаромхай скінулі дзве бомбы. У сераду, 6 верасня, шэсць самалётаў надляцела з поўначы, нізка праскочыла над вёскаю Чаромхай і скінула на станцыю дзесяткі фугасных бомб, а ў чацвер, 7 верасня, шэсць „Хейнкеляў 111” таксама прыляцелі з захаду і скінулі бомбы на вагоны, а пасля тры знішчальнікі „Месершміт 110” пусцілі па эшалонах кулямётныя чэргі. Многія жыхары станцыі Чаромхі днём уцякалі ў вёску Чаромху, а вечарам вярталіся дамоў, а былі такія, што і начавалі ў вёсцы. У нашай хаце спалі дзве сям’і, трэцяя — начавала на сене ў пуні.

Найбольш жахлівым было 8 верасня, калі на станцыю Чаромху каля гадзіны 15³⁰ прыляцела 36 нямецкіх самалётаў: 24 — з Усходняй Прусіі і 12 — з захаду. Бамбардзіроўка прадаўжалася мінут дваццаць-трыццаць. Раптам мы пабачылі, як загарэлася вёска Кузава, на якую

ўпалі нямецкія запальныя і фугасныя бомбы. Праўдападобна на скрыжаванні чыгуначных дарог Брэст — Беласток і Седльцы — Ваўкавыск недалёка ад вядука на ўскраіне вёскі Кузавы (так гаварылі жыхары Кузавы) стаяла зенітная гармага, якая страляла да самалётаў. Немцы яе заўважылі і з-за гэтага спалілі палову вёскі, амаль да самай царквы. Жыхары Кузавы расказвалі, што нямецкія самалёты ляталі над вёскай вельмі нізка, скідваючы запальныя бомбы на дамы і пуні. Я заўважыў тады, што ў многіх жыхароў станцыі Чаромхі, якія стаялі на нашым панадворку і з адлегласці трох кіламетраў глядзелі на бамбёжку, ад страху дрыжэлі сківіцы. Калі адляцелі самалёты і прыйшла ноч, полымя пажару доўга яшчэ ззяла на ўсходзе. Тады адна з бомб папала ў вельмі прыгожы чаромхаўскі вакзал і разбурыла адну яго частку, у якой быў рэстаран. Бомба папала і ў другую частку вакзала, але не разарвалася. Пасля яе абясшкодзілі сапёры-чырвонаармейцы. Другая палова вакзала ацалела і служыла да ліпеня 1944 г., калі адступаючыя немцы яго ўзарвалі. Пашкоджаны былі вадакачка, многія дамы, вагоны, рэйкі. Пад бомбамі загінула многа салдат і мірных жыхароў, асабліва бежанцаў уцякаючых ад вайны, якія жылі ў вагонах. Пасля гэтага налёту чыгуначны вузел перастаў дзейнічаць. А бамбардзіроўка гэтая немцам зусім не была патрэбнай, бо польская армія ўжо адступала ў напрамку Брэста і не гаавіла супраціўлення. А тым больш не было сэнсу ім бамбіць і разбураць вакзал, калі яны ведалі, што Чаромху неўзабаве займе Чырвоная Армія, а немцы адыдуць на захад.

10 верасня на лузе паміж вёскай Чаромхай і Кляшчэлямі прызямліўся польскі бамбардзіроўчык „Лось”. Прыбеглі да яго жыхары вёскі Чаромхі і Кляшчэляў і па жаданні лётчыкаў прыкрылі самалёт галінамі, каб не заўважылі нямецкія самалёты, якія час ад часу праляталі высока ў небе. Я таксама пабег да самалёта. Лётчыкі варылі ежу на прымусе, расказвалі, як з іншымі самалётамі ляталі бамбардзіраваць нейкі горад ва Усходняй Прусіі і як нямецкія знішчальнікі іх разагналі. Адзін знішчальнік гнаўся хвіліну за „Лосем” і з кулямёта пусціў па ім чаргу. На крылах і хвасце самалёта відны былі прабоіны ад нямецкіх куль. Самалёт прызямліўся тут, бо скончыўся яму бензін. Калі ўгары загудзеў нямецкі самалёт, людзі, якія акружалі лётчыкаў, разбегліся. Варожы самалёт праляцеў бокам ды нас не прыкмеціў. Пасля каля „Лося” прызямліўся польскі біплан „Люблін Р-VIII” з двума лётчыкамі. На наступны дзень самалёт „Лось” заправіўся бензінам і каля 15-й гадзіны адляцеў у бок Брэста, а „Люблін Р-VIII” паляцеў на ўсход.

Больш налётаў на станцыю Чаромху ўжо не было. І раптам ноччу з 12 на 13 верасня па дарозе з Браньска ў Бельск-Падляшскі і далей на

Брэст цераз Кляшчэлі і вёску Чаромху паехалі без затрымкі адборныя нямецкія танкавыя і маторныя часці 19 корпуса генерала Хайнца Гудэрыяна. Каля вёскі Чаромхі дзве ночы і два дні ехалі без перапынку танкі, грузавыя аўтамашыны, аўтамабілі, матацыклы, гарматы і іншая ваенная тэхніка. Грукат танкаў і шум матораў было чуваць на другім канцы кіламетровай вёскі. Дзесяткі жыхароў вёскі стаялі побач дарогі, глядзелі і дзіваліся, а нямецкія салдаты на танках і ў машынах ехалі наперад і не звярталі на іх увагі. І толькі пад вечар, калі пачало цямень, нейкі немец закрычаў да людзей, каб разышліся. Пасля трох дзён усё заціхла і толькі час ад часу ехалі назад невялікія калоны грузавікоў з салдатамі. Чуваць было далёкую кананаду выстралаў, спачатку на поўдні, відаць, ля Брэскай крэпасці, а пасля на захадзе, ля Варшавы. На станцыі ў Чаромсе праўдападобна немцаў не было. Настала безуладдзе. І тады сяляне з навакольных вёсак кінуліся на станцыю Чаромху грабіць казённае. Забіралі ўсё, што было ў вагонах і на чыгуначных і дзяржаўных складах, на вакзале, у канторах, пакуль усяго не вычысцілі. Многія насілі тавары на плячах, некаторыя прыязджалі вазамі. Мой знаёмы М. К. цікаваўся кнігамі і забраў з чыгуначнай бібліятэкі Энцыклапедыю Гутэнберга, многа гістарычных кніг, раманаў і г.д. Ён прапанаваў мне пайсці з ім, але бацька не дазволіў. І сам бацька таксама не пайшоў на станцыю, каб нешта прынесці дамоў.

І раптам 18 верасня вечарам у вёску Чаромху прыехалі дзесяткі нямецкіх грузавых аўтамашын і матацыклаў. Салдаты затрымаліся ў агародах ля дамоў уздоўж паўднёвай часткі вёскі на адпачынак на цэлы дзень 19 верасня. Былі яны чыста і прыгожа адзеты, вясёлыя, спявалі і ігралі на музычных інструментах. Палявая кухня варыла ім ежу. Да сялян немцы адносіліся вельмі ветліва, дзецям давалі пліткі шакаладу, цукеркі, а сялянам — мясныя кансервы. Мне нямецкі салдат даў мандаліну з невялікай драпінай на заднім баку інструмента. На ёй бацька навучыў мяне іграць. Сам ён калісьці іграў на мандаліне і на гітары.

У жніво я зарэзаў сярпом мезенец на левай руцэ. Палец не хацеў гаіцца і на ране нарасло дзікае мяса. Нямецкі лекар заўважыў гэта. Завёў ён мяне ў сваю машыну, выцягнуў лякарства, пасыпаў рану нейкім парашком, прылажыў мазь і забінтаваў. За двое сутак дзікае мяса адпала, а за тыдзень рана загаілася.

Тады жыхары вёскі даведаліся ад немцаў, што нямецкія салдаты назаўтра ад'едуць, а да нас прыйдуць рускія, бо яны ўжо 17 верасня перайшлі польскую ўсходнюю граніцу. 20 верасня нямецкія салдаты ад'ехалі. І зноў стала ціха, толькі час ад часу па дарозе ў бок Кляшчэляў праязджалі грузавікі з нямецкімі салдатамі. Мы не бачылі, каб танкі,

якіх процьма паехала ў бок Брэста, вярталіся назад у напрамку Усходняй Прусіі. Відаць, паехалі іншай дарогай.

21 верасня, на Прачыстую, пайшоў я на станцыю Чаромху наведаць школьнага калегу. З ім схадзілі мы на вакзал. Я ўпершыню пабачыў разбураную частку вакзала. Быў я здзіўлены, што ад рэстарана не ацалелі нават сцены. Навокал была адна куча друзу.

24 верасня дайшлі весткі, што напярэдадні Бельск-Падляшскі занялі чырвонаармейцы і пайшлі па шашы ў напрамку Сямятыч.

І вось пад вечар 25 верасня ў вёску ўвайшоў атрад польскай кавалерыі. Усім сялянам было загадана ісці малаціць авёс для коней. Было ўжо вельмі цёмна і мой бацька, узяўшы ліхтар, пайшоў у пуню. Да нас у хагу прыйшлі два падафіцэры і папрасілі іх на карміць. Маці хутка паставіла на стол малако, хлеб, запаліла дровы пад кухоннай плітой і падагрэла суп. Відаць было, што салдаты былі вельмі галодныя. Яны пахвалілі вёску за тое, што не выставіла прывітальнай брамы для Чырвонай Арміі. Мабыць, былі вёскі, у якіх такія брамы жыхары рабілі. „Калі б такая брама ў вашай вёсцы была, мы маглі б пусціць яе з дымам”, — сказаў падафіцэр. Не паспеў мой бацька намалаціць аўса ў пуні, як на вуліцы падняўся гоман і крык і ўсе салдаты хутка селі на коней і кудысьці ад’ехалі. З той пары ў вёсцы не было ні нямецкіх, ні польскіх салдат. Зноў было поўнае безуладдзе. Чулі мы, што Кляшчэлі 25 верасня заняла Чырвоная Армія, але ў нас яе яшчэ доўга не было.

І толькі 28 ці 29 верасня разышлася вестка, што на станцыі ў Чаромсе паявіліся савецкія салдаты. Быццам бы паравозам з двума вагонамі прыехала невялікая група чырвонаармейцаў. Я хутка пабег на станцыю. Ля вакзала сустрэў некалькі савецкіх салдат у шэрых шынялях, з пілоткамі на галовах, з абмоткамі на нагах і з вінтоўкамі са штыкамі на плячах. Іх акружыла група сялян, якія задавалі ім пытанні аб жыцці людзей, а асабліва сялян, у Савецкім Саюзе. Салдаты хвалілі жыццё ў калгасах і ў гарадах на Беларусі і ў Расіі, але іх скромнае адзенне гаварыла само за сябе. Далёка ім было да немцаў, а нават да палякаў. На другі дзень прыехаў ужо поўны эшалон чырвонаармейцаў. Пасля паявіліся аўтамашыны, пераважна газагенератарныя грузавікі ГАЗ-42 і ЗІС-21 з газавым рухавіком (з двума цыліндрамі ля кузава, адзін на дровы, якія згараючы ў ім у малой колькасці паветра замяняліся ў газ, які пасля ачысткі і ахаладжэння ўходзіў у другі цыліндр-фільтр, а з яго, змешаны з паветрам, паступаў у газавы рухавік), а таксама грузавікі з бензінавым рухавіком ГАЗ-ММ і ЯГ-6, легкавыя аўтамобілі ГАЗ-М-1 для начальства, а нават гарматы, якія цягнулі гусенічныя трактары і іншае ваеннае машыннае абсталяванне.

На пачатку кастрычніка войска прыйшло і ў вёску. Раскватаравалі іх па некалькі салдат у кожным доме. У нашай хаце салдаты жылі да канца кастрычніка. Спалі яны на падлозе на саломе. Пасля пачалі будаваць „ваенны гарадок” у лесе за Кузавай і перавалі іх туды. Аднойчы адзін салдат, калі іншых яго сяброў не было ў хаце, расказаў майму бацьку аб жудасным жыцці на Беларусі — і ў калгасах, і ў гарадах. Ён быў здзіўлены, што так зможна жылі сяняне ў Польшчы ў параўнанні з калгаснікамі ў Беларусі. А дык жыццё сялян у даваеннай Польшчы было даволі цяжкае. Таму мой бацька быў вельмі здзіўлены, калі ён апавядаў аб галечы на беларускіх вёсках, аб пустых крамах і ларках. „Толькі гарэлку можна лёгка ўсюды купіць”, — адзначыў ён. Расказаў, як сілай прымусалі сялян уступаць у калгасы, накладваючы на іх вялікія падаткі, заганялі іх да шарваркаў і іншых службовых павіннасцей, а вельмі ўпорных ссылалі ў лагеры, у Сібір, „дзе жывуць белыя мядзведзі”. — „І вас гэта самае чакае, — сказаў ён. — І не верце брахні палітрукоў аб мічурынскіх садах у калгасах і аб цудоўным жыцці ў Савецкім Саюзе”.

Салдаты і камандзіры, калі толькі прыехалі, кінуліся ў прыватныя крамы, ларкі і магазіны купляць усё, што там было, асабліва тэкстыльныя матэрыялы. На пачатку прадаўцы не ведалі вартасці рубля і прадавалі ім па польскіх цэнах (1 злоты = 1 рубель). Салдаты вельмі здзіўляліся, што ў Польшчы ўсё можна было так танна купіць. Пасля прадаўцы пачалі павышаць цэны тавараў, якіх было ўсё менш і менш. Пазней 1 зл. пералічвалі на 16 рублёў, але ўвесь польскі тавар быў ужо раскуплены і крамы пуставалі. І калі час ад часу прывезлі ў краму нейкі тэкстыльны матэрыял, то выстройвалася вялікая чарга пакупнікоў.

Калі салдаты выйшлі з вёскі, амаль у кожнай лепшай хаце засталіся жыць камандзіры з жонкамі і дзяцямі. Тады камандзіры не насілі пагонаў, а толькі трохвугольнікі (малодшы састаў) і чагыхвугольнікі-кубікі (старэйшы). У нашай хаце спачатку жыў камандзір узвода з жонкаю і спаў на драўляным ложку, а пасля камандзір батальёна з жонкаю і двума дзяцямі. Жонкі без дзяцей нудзіліся і часам зводзілі вясковых хлопцаў.

У вёсцы пачаткова амаль кожны вечар салдаты на вуліцы на вялікім экране паказвалі агучаныя фільмы, пераважна ваенныя, з часоў рэвалюцыі, з грамадзянскай ці польска-савецкай вайны 1919-1920 гадоў. Паказвалі таксама фільмы на сходах у школе, на якіх прапагандысцкія лекцыі чыталі палітрукі. Людзі глядзелі фільмы з цікаваасцю. Да 1939 г. рэдка хто на вёсцы бачыў агучанае кіно. Да вайны я толькі раз бачыў на станцыі Чаромсе агучаную кінакарціну аб абароне Чанстахо-

вы ад шведаў. Я яе помню да сённяшняга дня. Звычайна ў вёсцы ў прыватнай хаце за 10 грошаў ад асобы дэманстраваліся нямыя фільмы. А савецкія фільмы былі агучаныя і паказваліся бясплатна. Аднак фільмаў было так многа, што ў маёй памяці асталіся толькі два фільмы: „Чапаеў” і „Пётр I”.

II. За навукай у горад

Дзесьці ў палове кастрычніка 1939 г. бацька даведаўся, што ў Брэсце працуюць ужо сярэднія школы і чыгуначны тэхнікум, у які я здаў экзамены і быў прыняты яшчэ перад вайной, у ліпені. Тады ён узяў мяне і майго сябра Антона Ляшчынскага і паехалі мы цягніком у Брэст. Па дарозе цераз акно бачылі мы сляды нядаўняй вайны. За Высокім, недалёка рээк, ляжалі два нямецкія самалёты з чорнымі крыжамі, далей стаялі абпаленыя тры нямецкія танкі, метраў 300 адзін ад аднаго, а недалёка ляжала перавёрнутая польская гармата з адб'гым колам. Дзе-нідзе стаялі разбітыя грузавікі і легкавыя аўтамабілі. Сустрэкаліся па дарозе рэшткі сялянскіх вазоў, якімі ўцякалі бежанцы. Горад Брэст я пабачыў ужо другі раз. Першы раз — у ліпені, калі здаваў экзамены ў тэхнікум. Слядоў вайны ў горадзе не было відна. На акраіне горада стаялі невялікія аднапавярховыя дамы, часта драўляныя, як у вёсцы, толькі з дахамі пакрытымі не саломай, а чарапіцай, гонтамі або бляхай.

Тэхнікум быў вялікі, з мноствам майстэрняў, класаў і іншых пакояў. Нас хутка размеркавалі па класах і казалі на наступны дзень прыйсці на ўрокі на дзевятую гадзіну раніцы. Бацька завёў нас яшчэ ў рускую гімназію і запытаўся ў канцылярыі ці нас туды не прымуць. Мы папалі на перыпынак, калі з класаў на калідор выбегла многа гімназістаў у цёмна-сініх касцюмах з бліскучымі гузікамі. Вучні між сабою гаварылі толькі на чыстай рускай мове. Гэта былі дзеці мясцовай рускай інтэлігенцыі. У канцылярыі адмовілі нам, бо мы не здавалі экзаменаў.

З гімназіі бацька завёў нас на ўсходнюю частку ўскараіны горада ў аднапавярховы дом, агароджаны і пакрыты бляхай, пры невялікай вуліцы. Жыў у ім яго знаёмы, з якім яшчэ да першай сусветнай вайны абодва працавалі на чыгунцы. Дом меў некалькі пакояў, вялікую кухню і ванную з туалетам. Гаспадары ўцешыліся гасцямі. Яны былі праваслаўныя, гаварылі па-руску. Зараз запрасілі нас на абед, на які прыйшла іх вельмі прыгожая і вясёлая 17-гадовая дачка. Гаспадар быў высокага росту, відаць спакойны і інтэлігентны, а яго жонка — невялікага росту, тоўстая і гаваркая. Вельмі ж наракала яна на новую савецкую ўладу. Абвінавачвала Чырвоную Армію за напад на Польшчу, за дага-

вор з немцамі і спадзявалася, што будзе голад і галеча. Муж яе ўпрошваў, каб менш наракала, ды яна не магла сцішыцца. Відаць было, што пры Польшчы жылі яны вельмі заможна, бо мэбля ў пакоях была шыкоўная.

Бацька дамовіўся з гаспадарамі, што мы астанемся ў іх на кватэры і адсюль кожны дзень будзем амаль два кіламетры пяшком хадзіць у тэхнікум. Мы атрымалі пакой з двума ложкамі, вялікай шафай з люстрам і цяжкім сталом з двума крэсламі і двума тумбачкамі ля ложкаў. Акно выходзіла на агарод, дзе раслі вішні і тры яблыні з яшчэ зялёнымі лістамі.

На наступны дзень рана мы з Ангонам пайшлі ў тэхнікум, а бацька паехаў цягніком у Магыкалы, адкуль пайшоў пяшком у вёску Тырыбун, да сваёй сястры Ялены, якая там была замухам за багатым селянінам Васілём Пархацём.

Я там гасцяваў некалькі дзён з бацькам у 1938 годзе. Тырыбун — багатая вёска ля шырокай ракі Лясной, цераз якую на другі бок трэба было плысці шырокім паромам. Я тады першы раз пабачыў і такую шырокую раку, і паром на ёй, якім я тады дзiesiąткі разоў пераязджаў то на адзін, то на другі бераг ракі. На другім баку ракі на ўзгорку стаяла вялікая прыгожая царква, куды на фэст прыехала тады многа людзей з навакольных вёсак. Навокал царквы стаяла мноства ларкоў пастаўленых напярэдадні свята, у якіх і жыды, і мясцовыя гандляры прадавалі цацкі, цукеркі, марожанае і ўсё што перад вайной можна было купіць на царкоўных фэстах. Быў шум і гоман навокал. Муж цёткі быў багатым, як на польскія даваенныя ўмовы, селянінам, меў вялікі шасціпакаёвы дом з ганкам пакрыты бляхай, а ля дома — вялікі сад з яблынямі розных сартоў, грушамі, вішнямі і слівамі. Цётка мела дзве дачкі (адна ўжо была замухам) і аднаго сына, Сцяпана, які быў на два гады старэйшы за мяне. З ім я тады бегаў па ваколіцы і купаўся ў рацэ. Цяпер мой бацька прыехаў да іх і дагаварыўся са шваграм, каб ён прывёз у Брэст, на нашу кватэру, харчы для нас. А на трэці дзень, калі мы былі на занятках у тэхнікуме, мой дзяцька з Тырыбуна прывёз возам для нашых гаспадароў і муку, і бульбу, і кашу, а нават па дзве скрынкі яблык і груш.

У тэхнікуме ўсе ўрокі вяліся толькі на польскай мове. Акрамя таго была яшчэ абавязковая нямецкая мова і як дадатковы прадмет (за аддзельную аплату) — французская, на якую я хадзіў. На жаль, не было ў нас падручнікаў і мы ўсе ўрокі запісвалі ў сшыткі. Большасць вучняў складалі палякі, пераважна дзеці польскай інтэлігенцыі. Некаторыя мелі польскія падручнікі, бо паспелі іх купіць яшчэ перад вайной.

Былі і такія, што раней вывучалі нямецкую мову і яны хваліліся яе веданнем перад настаўнікам. Мне ўрокі нямецкай мовы здаваліся вельмі цяжкімі, бо не меў я падручніка. У тэхнікуме былі цікавыя заняткі ў майстэрнях, на станках. Пачаткова вучылі нас вырэзваць дзіркі ў рэйках, перарэзваць рэйкі, а пасля рабіць балгы, гайкі і іншыя металічныя прадметы. Вучылі нас таксама сталяркі, рабілі мы розныя прадметы з драўніны. Вярталіся мы змучаныя на кватэру вечарам, елі абед, рыхтавалі зададзеныя ўрокі, спажывалі лёгкую вячэру і хутка засыналі. І так штодзень. І толькі ў кожную суботу мы з заняткаў не вярталіся на кватэру, а ішлі на чыгуначны вакзал, каб паехаць цягніком на станцыю Чаромху і пайсці пяшком дамоў у вёску. У нядзелю вечарам мы ізноў вярталіся ў Брэст з тыднёвым запасам мяса, масла, сыру і іншых харчоў.

Да дачкі нашых гаспадароў час ад часу прыходзіў элегантна апрануты малады чалавек, яе нарочоны. Яны заўжды сядзелі адны ў суседнім з намі пакоі. Калісь цераз незачыненыя дзверы я выпадкова ўбачыў як яны моцна цалаваліся.

7 лістапада 1939 г. усіх вучняў тэхнікума павялі ў цэнтр горада на парад. Нагналі туды многа людзей з усіх кварталаў Брэста. Праходзілі мы перад трыбунай, ля якой стаялі чырвонаармейскія камандзіры і нямецкія афіцэры. Прайшло па вуліцы некалькі дзесяткаў танкаў і машын. Пасля на зваротнай дарозе пабачылі мы як далей ад цэнтра стаялі два сапсаваныя савецкія танкі. У аднаго зляцела з колаў гусеніца.

І так мы прасядзелі ў Брэсце больш чым месяц. І вось пад канец лістапада, калі я быў дома ў Чаромсе, у нядзелю рана прыйшоў да мяне сябра Антон і сказаў: „Сёння не паедзем у Брэст, бо ў Бельску-Падляшскім ужо ёсць беларуская няпоўная сярэдняя школа. Паедзем заўтра туды, можа нас там прымучь. Будзе бліжэй дамоў”.

На наступны дзень, у панядзелак, мы самі ўдвух паехалі цягніком у Бельск. Школа знаходзілася недалёка чыгуначнага вакзала. Цяпер яе няма, бо пазней у час ваенных дзеянняў яна згарэла. На калі доры школы было ціха. Вяліся ўрокі. Мы знайшлі кабінет дырэктара школы і смела ў яго ўвайшлі. Нас сустрэў мужчына ў вайскавай форме, у ботах з халявамі.

— Мы прыйшлі к вам, — сказаў па-руску Антон, — чтобы вы приняли нас в школу.

— А вы какой класс окончили в польской школе? — запытаў ён нас.

— Шестой.

— Тогда принимаю вас в шестой, — сказаў дырэктар. — Идите сразу на урок в шестой класс, — назваў ён нумар залы, — и скажите преподавательнице, что я вас принял в этот класс.

Увайшлі мы на ўрок гісторыі. Маладая настаўніца запытала нас:

— Вы зачем пришли?

— Господин директор принял нас в шестой класс и сказал нам идти сюда, — адказаў Ляшчынскі.

— Надо говорить товарищ директор, а не господин. У нас господ нет, — сказала настаўніца і ўсе вучні зарагагалі.

— Пожалуйста, садитесь там на свободную парту и будьте внимательны.

І так мы сталі вучнямі шостага класа Беларускай няпоўнай сярэдняй школы н-р 3 у Бельску-Падпяшскім. Хаця школа называлася беларускай, доўгі час вучылі нас на рускай мове, бо настаўнікі не ведалі беларускай мовы. Настаўнікамі ў школе былі пераважна мясцовыя педагогі з былых польскіх сярэдніх школ, якія ведалі рускую мову. Сярод іх былі палякі, напрыклад, настаўнік географіі, але большасць складалі польскія беларусы. Спачатку з Беларусі прысылалі толькі настаўнікаў гісторыі (якіх часта змянялі) і беларускай мовы. Пасля прыслалі настаўніцу рускай мовы і піянерважату. Мясцовыя настаўнікі вельмі паволі пераходзілі на беларускую мову, бо самі яе вывучалі.

Мы доўгі час не мелі падручнікаў і ўсе ўрокі запісвалі ў сшыткі, але пад канец навучальнага года ў шостым класе ўсе вучні атрымалі падручнікі і на рускай, і на беларускай мовах. Прысылалі нам іх школы з Усходняй Беларусі.

Узровень навучання ў беларускай школе быў намнога вышэйшы, чым у польскай. У савецкіх школах ад пятага класа пачыналі вучыць замежнай мове, а ў даваенных польскіх школах — толькі ў гімназіях і тэхнікумах. У нашай школе была толькі нямецкая мова. Нам у шостым класе трэба было прайсці курс нямецкай мовы з пятага класа і закончыць шосты. А настаўнік быў жорсткі і застаўляў не толькі перакладаць цэлыя сказы з нямецкай на рускую мову, але і расказваць на ўроках задзення апавяданні па-нямецку. Пазней мне гэта спатрэбілася, калі ў 1943 г. немцы вывезлі мяне на работы ва Усходнюю Прусію. У шостым класе нас пачалі вучыць алгебры, планіметрыі, а ў сёмым — хіміі і гісторыі Заходняй Еўропы, чаго ў даваеным польскім шостым і сёмым класах не было.

У гімнастычнай зале стаяў вялікі лямпавы радыёпрыёмнік, які мы ўключалі на перапынку і слухалі апошнія весткі на польскай мове,

якія падавала пад нямецкай акупацыяй Варшава. Ніхто не забараняў нам іх слухаць.

Настаўнікі ў нашай школе былі прыемныя, зычлівыя, так што іх пасля ўсе добра ўспаміналі. Большасць з іх не ведала беларускай мовы і ў нашай школе праводзіліся курсы не толькі для нашых настаўнікаў, але для настаўнікаў з цэлага Бельскага раёна. Я сустрэў на курсе ў нашай школе Рашка — настаўніка з вёскі Чаромхі. Аднак, ён і дырэктар школы на станцыі Чаромсе, Жарскі, уцяклі цераз „зялёную граніцу” ў Генеральную Губерню, да немцаў і дзесь там загінулі.

Мы не мелі цяжкасцей з рускай мовай, бо ўсе яе раней ведалі. Я чытаў рускія кнігі, а нават Евангелле на рускай мове, капі мне было шэсць гадоў. З беларускай мовай было цяжэй, але ў сёмым класе мы авалодалі ёю ўжо добра. У савецкай школе ў канцы кожнага школьнага года трэба было здаваць экзамены з большасці прадметаў. На кожным экзамене трэба было цягнуць білеты з пытаннямі і адказваць на іх перад экзаменацыйнай камісіяй. Усе вучні нашага класа ў 1940 г. здалі экзамены ў сёмы клас.

Вучняў у нашым класе пачаткова было 13, усе ў большасці мясцовыя — з Бельска-Падляшкага і навакольных вёсак, трох з вёскі Чаромхі (бо далучыў да нас яшчэ Мікалай Кердалевіч) і адзін вучань з-пад Сямятыч, Сямён Шыманюк. Толькі двое прыехалі з Усходняй Беларусі (адзін вучань, які меў фотаапарат і рабіў нам здымкі і адна вучаніца). У класе былі дзве жыдоўкі.

11 лютага 1940 г., яшчэ ў шостым класе, мы даведаліся, што адну з нашых сябровак з нашага класа, вельмі мілую і прыгожую вучаніцу (прозвішча яе не помню) напярэдадні вывезлі з бацькамі ў Сібір ці Казахстан, бо яе бацька пры Польшчы быў ляснічым і праўдападобна ў 1919-1920 гг. служыў у арміі Балаховіча. Усе шкадавалі яе ды маўчала. І так у нашым класе засталася толькі 12 вучняў.

У Бельску-Падляшкім была яшчэ руская сярэдняя школа-дзесцігодка. З яе яшчэ ў 1939 г. дайшоў да нас сябра Мікалай Кердалевіч.

Мы кожны дзень даязджалі са ст. Чаромхі ў Бельск-Падляшскі цягніком і на ім вярталіся назад. Цягнікі якраз падыходзілі да часу нашых заняткаў і не трэба было нам здымаць кватэру. Спачатку я ездзіў толькі з Антонам, пасля дайшоў да нас Мікалай, а праз нейкі час далучыліся да нас Павел Кердалевіч і Іосіф Міркоўскі з вёскі Чаромхі, якія вучыліся ў ніжэйшых класах. Так што мы ўпецярых кожны дзень з вёскі Чаромхі ішлі пяшком 3 км на ст. Чаромху і адтуль ехалі цягніком у Бельск-Падляшскі, а пад вечар вярталіся дамоў. І так мы ўтрох скончылі і шосты, і ў 1941 г. сёмы клас НБСШ н-р 3, а два сябры з вёскі

Чаромхі — пяты клас. Я меў намер пайсці ў восьмы клас рускай сярэдняй школы ў Бельску-Падляшскім, але не паспеў, бо 22 чэрвеня 1941 г. пачалася новая вайна.

Я вельмі цёпла ўспамінаю няпоўныя два гады, праведзеныя ў сценах першай маёй беларускай школы. Пасля вайны мы ўтрох з вёскі Чаромхі закончылі Беларускаю гімназію ў 1946 г., а затым польскі ліцэй імя Т. Касцюшкі ў Бельску-Падляшскім у 1948 г., бо Беларускаю гімназію і ліцэй у 1946 г. закрылі. Мы з М. Кердалевічам у ліпені 1946 г. паступілі ў Політэхнічны інстытут у Гданьску, а А. Ляшчынскі — у Варшаве. Мяне з М. Кердалевічам у кастрычніку 1946 г. скіравалі ў Ленінградскі электратэхнічны інстытут (ЛЭТИ), які мы закончылі ў 1954 г., а А. Ляшчынскі ў 1951 г. атрымаў дыплом інжынера ў Варшаве і там астаўся працаваць у практным бюро. Мяне накіравалі на працу ў практнае бюро ў Варшаве, а М. Кердалевіча ў Вроцлаў. Павел Кердалевіч і Іосіф Міркоўскі пасля вайны не захацелі далей вучыцца.

Пасля вайны я сустрэў толькі двух вучняў з нашага класа з НБСШ н-р 3. Гэта былі Мікалай Тапор і Сямён Шыманюк. З М. Тапаром мы ў 1946 г. жылі нейкі час на адной кватэры ў Бельску-Падляшскім, і ён, як і я, быў у час акупацыі вывезены на прымусовую працу ў Нямеччыну, а з С. Шыманюком я сустрэўся толькі адзін раз у 1947 г. І адзін, і другі ўжо тады працавалі, а не вучыліся. Не сустрэў я ніколі ніводнай сяброўкі з нашага класа. Не ведаю, як яны перажылі нямецкую акупацыю. Дзве вучаніцы з нашага класа былі яўрэйкамі і яны маглі ў час нямецкай акупацыі загінуць. Адна сяброўка, В. Баранава, прыехала з Усходняй Беларусі і магла яшчэ ў чэрвені 1941 г. туды выехаць. Сяброўкі Ніна Фірсюк і Л. Гладкевіч, як і сябар В. Конах, жылі ў Бельску-Падляшскім ці блізка яго і ніколі пасля вайны не дадзена мне было з імі сустрэцца.

Трэба з чыстым сумленнем сказаць, што дзякуючы савецкай уладзе сялянская моладзь пайшла вучыцца ў сярэдня, а пасля ў вышэйшыя навучальныя ўстановы. У даваеннай Польшчы такіх магчымасцей не было. Мой бацька толькі таму, што да вайны атрымоўваў пенсію і да таго маючы гаспадарку адважыўся паслаць мяне ў чыгуначны тэхнікум і ніколі не снілася яму, што атрымаю вышэйшую адукацыю. І не ведаю як доўга ён вытрымаў бы. За вучобу ў тэхнікуме трэба было б плаціць амаль 400 зл. А да таго дайшлі б аплаты за кватэру, утрыманне, мундзір і кніжкі. А карова тады каштавала 70-90 зл. Рэдка хто з сялян з бедных беларускіх вёсак мог сабе на такія выдаткі дазволіць. Апрача таго беларускіх сялянскіх дзяцей вельмі неахвотна прымалі ў ся-

рэднія школы, а тым больш у вышэйшыя. І таму перад вайной выключна лічаны адзінкі з ліку сялян з беларускіх вёсак пасылалі сваіх дзяцей вучыцца ў сярэднія школы. А так пасля вайны вялікая маса сялянскіх дзяцей атрымала не толькі сярэднюю, але і вышэйшую адукацыю. Многія бедныя беларускія сялянскія дзеці сталі дырэктарамі прадпрыемстваў, дактарамі, прафесарамі, навуковымі працаўнікамі і перасяліліся ў гарады. Шкада толькі, што многія з іх забылі сваю нацыянальнасць і саромяцца прызнацца да свайго радаслоўя, да сваіх родначальнікаў і хутка асімілююцца.

III. Палітычныя і эканамічныя ўмовы на Беласточчыне пад савецкаю ўладай (да чэрвеня 1941 г.)

З прыходам Чырвонай Арміі на Беласточчыну па вёсках праводзілася моцная прапаганда за далучэнне Заходняй Беларусі да БССР і да Савецкага Саюза. Амаль штотыдзень палітрукі праводзілі сходы сялян, на якіх гаварылі аб шчаслівым і заможным жыцці грамадзян Савецкага Саюза, аб мічурынскіх садах у калгасах, аб навуковых дасягненнях савецкіх вучоных, аб развіцці прамысловасці ва ўсёй краіне, аб будове гідраэлектрастанцый, як Днепрагэс і т.п. Пасля кожнай прамовы палітрука паказвалі агучаны фільм аб вайне з палякамі ў 1919-1920 гг. ці аб грамадзянскай вайне і рэвалюцыі з уступам аб будоўлях сацыялізму, ці аб эксплуатацыі беларускіх сялян польскімі памешчыкамі. Амаль кожны дзень фільмы дэманстраваліся пасярэдзіне вёскі. Пачаткова гэта станоўча ўплывала на свядомасць сялян. Многія паверылі прапагандзе. Аднак з часам прыходзіла расчараванне, калі ў крамах не стала многіх прадуктаў, асабліва тэкстыльных, якімі ў даваеннай Польшчы магазіны былі завалены. Тады ў сялян не хапала грошай, каб іх купіць. Пры саветах было многа працы, за якую плацілі рублямі, але цяжка іх было выдаць. Паявіліся чэргі. Сялян яшчэ не прымушалі ўступіць у калгасы і ім хлеба і харчоў хапала, горш было ў гарадах, дзе паявіліся чэргі за хлебам.

5 кастрычніка 1939 г. Часовае праўленне Беластока звярнулася да праўленняў іншых гарадоў аб скліканні Народнага сходу Заходняй Беларусі, які меў бы „рашыць” аб будучыні захопленай Чырвонай Арміяй Заходняй Беларусі. Тады палітрукі пачалі весці агітацыю, каб выбраць камуністаў дэпутатамі на так званы Народны сход Заходняй Беларусі і без цяжкасцей ім гэта ўдалося на выбарах 22 кастрычніка. Народны сход, які сабраўся ў Беластоку 28-30 кастрычніка 1939 г., пракламаваў савецкую ўладу і прыняў дэкларацыю аб канфіскацыі вялікай зямельнай уласнасці, нацыяналізацыі банкаў ды звярнуўся з просьбай

да ўлад СССР аб далучэнні Заходняй Беларусі да Беларускай ССР. І такім чынам Беласточчына фармальна ўвайшла ў склад БССР і СССР.

У 1939 г., калі Чырвоная Армія напала на Польшчу, СССР падпісаў дагавор аб узаемнай дапамозе з Літвой, згодна з якім Вільня і віленская вобласць, занятая чырвонаармейцамі, была перададзена Літве. Многія грамадзяне Польшчы, якім пагражалі рэпрэсіі з боку савецкага НКУС, уцякалі ў Вільню і далей прабіраліся ў заходнія дзяржавы. Уцякалі не толькі з Заходняй Беларусі, але і з Заходняй Украіны. Сваякі маёй жонкі так зрабілі і vyrатаваліся. Сем'і Чэжмаровых, Конанавых і Нялідавых мелі больш чым па 60 гектараў зямлі. Калі з'явілася Чырвоная Армія, іх хутка выгналі з іх двароў, забраўшы ўвесь іх маёнтак. Яны тады хутка паехалі ў Вільню, адтуль паведамілі па тэлефоне свайго знаёмага праф. Фармакоўскага ў Бялградзе, які сцягнуў іх да сябе, а пасля Конанавым і Нялідавым аформіў выезд у Францыю. Іншы сваяк, Васіль Некрашэвіч, астаўся і быў вывезены ў Казахстан, адкуль аднак пасля вайны, як польскі грамадзянін, папаў у Згажэлец. Пяты сваяк, Пётр Піхно, 1939-1941 гады перажыў у Генеральнай Губерні (у акупаванай немцамі Польшчы), куды ўцёк, але пасля вайны вярнуўся назад і ў 1945 г. НКУСаўцы прыйшлі дамоў і хворага на насілках вынеслі ў лес і без суда расстралялі. Увесь яго маёнтак забралі, а ягоную жонку і 80-гадовую цешчу Арлюўскую вывезлі ў ГУЛАГ, дзе яны цераз два гады памерлі. Астаўся толькі яго малы сын, якога аддалі ў дзетсад.

У сувязі з ваеннай сітуацыяй у цэлым СССР пачалі „прыкручваць гайку”. Яшчэ хіба ў 1939 г. скасавалі так званыя „выхадныя дні”. Да гэтага часу ў СССР кожны шосты дзень быў вольным днём ад працы і называлі яго выхадным днём. У 1939 г. зрабілі выхадным днём нядзелю. Матывалі гэта тым, што трэба, каб было таксама, як у калгасах, дзе выхадным днём была нядзеля, а сапраўды хацелі, каб рабочыя больш дзён працавалі. Хутка таксама ўвялі высокія кары за спазненне і адсутнасць на працы. Каралі нават турмой. Гэта было занявольванне рабочых. Рабочы не мог сам памяняць сабе працу без дазволу ўлад.

Мой бацька, не маючы ўжо пенсіі, якую атрымоўваў пры Польшчы, у лістападзе 1939 г. пайшоў працаваць на чыгунку. Займаўся ў канцылярыі, але калі ўвялі закон аб высокіх карах за спазненне і адсутнасць на працы, так напалохаўся, што пачаў старацца вызваліцца ад работы па прычыне кепскага стану здароўя. І толькі дзякуючы знаёмаму лекару яму ўдалося цераз два месяцы пакінуць працу. Пасля займаўся толькі на сваёй гаспадарцы.

Зараз жа пасля заняцця Заходняй Беларусі Чырвонай Арміяй па страгэгічных меркаваннях пачалі пашыраць і паглыбляць 196-кіламетравы транзітны канал Прыпяць — Буг цераз Піну і Мухавец. Пачалі агітаваць сялян, каб добраахвотна ішлі да гэтай працы. З нашай вёскі не пайшоў ніхто, бо была праца на чыгунцы, але з іншых вёсак былі добраахвотнікі. Цераз станцыю Чаромху ехалі дабравольцы з-пад Гродна і Ліды. Акрамя добраахвотнікаў працавалі там летам і зімой тысячы вязняў сталінскіх ГУЛАГаў. Пасля добраахвотнікі апавадалі, што праца вялася ў вельмі цяжкіх умовах. Цяжкія машыны гразлі ў балоце і трэба было капаць лапатамі ўручную. Многа людзей загінула, але канал разбудавалі.

Агітавалі таксама да працы ў савецкіх шахтах і рудніках. З нашай вёскі запісаўся адзін добраахвотнік, які адседзеў у польскай турме 8 ці 10 гадоў за забойства маладога аднасяльчанина. Загналі яго ў Данбас, дзе і загінуў.

У вёсцы Чаромсе ў хаце Кузьмы Сцепанюка памясцілі сельсавет. Яго старшыня, прывезены з Усходняй Беларусі, высылаў сялян з падводамі ў пушчу на вывозку і высечку дрэва. Плацілі ім ад кубаметраў апрацаванага дрэва. Зімою старшыня вызначаў людзей да адснежаня чыгуначных пуцей, за што плацілі па 5 рублёў за працадзень.

У 1940 г. ля ракі Буг на граніцы з Германіяй пачалі будаваць бункеры. Бралі маладых людзей на аснове ваеннага абавязку і часам высылалі туды на тыдзень ці два старэйшых сялян з падводамі. Там за працу зусім не плацілі. Будавалі лінію абароны імя Молатава, так каб немцы ўсё бачылі, ды не ахоўвалі яе ні мінныя палі, ні супрацьтанкавыя інжынерныя заслоны ці засекі з калючага дроту. Не было нават камуфляжу, быццам бы ўсё рабілася напакан.

Саветызацыя Беларускай часткі пачалася ад кастрычніка 1939 г. Праводзілі яе не толькі партыйныя агітатары і палітрукі, але спецыяльныя часці НКУС, якія пачалі арыштоўваць не толькі палякаў, але і багатых беларусаў ці былых афіцэраў царскай арміі і арміі Балаховіча. Заахвочвалі яны сялян-п'яніц і амаральных людзей да даносаў на сваіх знаёмых ці суседзяў. Паявілася маса такіх даносчыкаў. Накладвалі на ўласнікаў крамаў, лавак ці магазінаў вялікія падаткі і яны з-за недахопу тавараў закрывалі іх. Паявіліся дзяржаўныя крамы, аднак і ў іх цяжка было з таварам. Рамеснікаў заганялі ў рамесныя кааператывы і ліквідавалі дробную вытворчасць і паслугі. Ад святароў адабралі метрычныя кнігі і законнымі сталі толькі шлюбы зарэгістраваныя ў ЗАГСе. Святарам забаранілі праводзіць хрэсныя ходы навокал цэркваў і касцёлаў ды вучыць дзяцей у школах. На святароў накладваліся

такія падаткі, што яны нават пры дапамозе вернікаў не маглі іх аплаціць. Многіх свяшчэннікаў арыштавалі і абвінавацілі ў супрацоўніцтве з польскімі ўладамі. Прысланыя з БССР працаўнікі адміністрацыі былі п'яніцамі і амаральнымі людзьмі і яны ў кароткі тэрмін змянілі настроі сялян з прасавецкіх на антысавецкія, і ў сувязі з тым павялічваліся рэпрэсіі.

Зімой, 10 лютага 1940 г., паехалі першыя эшалоны з вывезенымі гвалтам у ссылку сем'ямі палякаў і беларусаў. Другі транспарт быў 13 красавіка 1940 г., трэці — 29 чэрвеня 1940 г. Астатні, чацвёрты, паехаў перад пачаткам вайны з немцамі, 19 чэрвеня 1941 г. На шчасце з вёскі Чаромхі нікога не вывезлі, але падчас вайны быццам знайшлі ў сельсавеце спісак сялян з вёскі, якія былі ўжо вызначаныя на чарговы транспарт, на 22 чэрвеня 1941 г., але вайна перашкодзіла вывазцы. У іх ліку была і сям'я майго бацькі за тое, што ён пры Польшчы атрымоўваў пенсію. Са станцыі Чаромхі астатнім транспартам (19.06.1941 г.) вывезлі некалькі сем'яў, у тым ліку сям'ю нашага знаёмага Шмідкоўскага толькі таму, што ён пры Польшчы быў мясніком. Пасля вайны вярнуліся яны на ст. Чаромху.

У вёсцы Чаромсе не паспелі сарганізаваць калгас, але ўжо націскі былі ды добраахвотнікаў не было. Арганізавалі яго пры Народнай Польшчы ў 1950 г. Мая маці ў яго не ўступіла і таму ў 1954 г. партыйныя ўлады чапляліся да мяне.

Савецкія ўлады пахваліць трэба за бясплатныя школы, за ліквідацыю беспрацоўя і за бясплатную медыцынскую апеку. Заробкі за працу не былі высокія, аднак працоўныя не галадалі, як у даваеннай Польшчы. Медыцынскія паслугі таксама былі не на высокім узроўні, аднак бясплатныя бальніцы, такое ж лячэнне для рабочых і сялян было вялікім дасягненнем. Перад вайной сяляне лячыліся ў знахароў, бо медыцынскія паслугі былі вельмі дарагія, не па кішэні. І таму смяротнасць была вялікая.

IV. Перад і пасля 22 чэрвеня 1941 года

Ужо ад мая 1941 г. амаль кожны дзень чутны быў гул самалётаў, якія праляталі высока ў небе. Па гуку самалёта сяляне беспамылкова апазнавалі ці ляціць самалёт савецкі, ці нямецкі. Усіх дзівіла, што на савецкі бок пералятаюць цераз граніцу нямецкія самалёты, а ў савецкіх газетах нічога аб гэтым не ўспамінаецца. На лузе між Леўкамі і Бельскам-Падляшскім, недалёка чыгуначных пуцей стаяла многа савецкіх самалётаў-знішчальнікаў. Там быў ваенны аэрадром. Калі мы ездзілі цягніком з Чаромхі ў Бельск-Падляшскі ў школу, мы іх бачылі

цераз акно вагона. І ў чэрвені мы бачылі як на гэтым аэрадроме між савецкімі стаяў нямецкі самалёт з чорнымі крыжамі. Гаварылі, быццам бы савецкія знішчальнікі заставілі нямецкі знішчальнік прызямліцца, калі той пераляцеў нямецка-савецкую граніцу. Але пастаяў ён там можа дзён тры і адляцеў.

У маі і чэрвені змабілі завалі сялян з фурманкамі і пагналі іх пад граніцу будаваць умацаванні і бункеры. Яны атрымлівалі вайсковую яду і фураж для коней. На палях ставіліся драўляныя назіральныя вышкі 25-метровай вышыні. Паміж вёскай і ст. Чаромхай таксама паставілі вышку, на якую мы з сябрамі не адзін раз узбіраліся на сам верх. У вёсцы паставілі невялікую (метраў 10) назіральную вышку, на якой загадалі дзяжурыць маладым хлопцам. Калі прыйшлі немцы, яе разабралі.

За вёскай Кузава ў лесе быў пабудаваны ваенны гарадок, а на ст. Чаромсе пабудавалі вялікі склад бензіну і іншага паліва. Многа салдат было ля самай граніцы з Германіяй.

13 чэрвеня 1941 г. маскоўскае радыё і газеты падалі паведамленне ТАСС, што ўсё, што падае англійская прэса аб пагрозе напаўнення немцаў на СССР, гэта няпраўда, што немцы таксама добрасумленна, як СССР, выконваюць пастановы савецка-нямецкага дагавору аб неагрэсіі. Я гэтае паведамленне чыгаў, калі вяртаўся цягніком дамоў са школы ў Бельску-Падляшскім пасля атрымання пасведчання аб заканчэнні 7 класа БНСШ.

22 чэрвеня 1941 г. дзесь у 5 гадзін раніцы, калі я яшчэ спаў, задрыжэлі сцены до ма. Я спачатку падумаў, што надышла бура з грывотамі. Калі я прачнуўся, пачуў дзесь на ўсходзе страшэнны выбух, пасля другі, трэці, чацвёрты. Я выскачыў з ложка і падышоў да акна і тады ў пакой убегла маці і крыкнула: „Вайна, нямецкія самалёты бамбяць станцыю”. Я выбег на двор і паглядзеў на ўсход. Там на поўдзень ад станцыі Чаромхі нізка лёталі дзесяткі нямецкіх самалётаў, якія я распазнаваў па звонкім перарывістым гуле, і кідалі бомбы на склад паліва. Ужо ўспалыхнуў там вялікі пажар, зарыва якога бухала высока ў неба. Людзі бегалі ля дамоў перапалоханыя.

Бацька загадаў мне ўзяць каня і паехаць з ім на пашу. Я хутка апрачнуўся, выйшаў з хаты да хлява, сеў на каня і паехаў на захад ад вёскі, плячамі да пажару, палявой дарогай у бок луга ля самага лесу. Калі быў я ў палове дарогі ад луга, і перада мной, метраў 50, ехаў на кані яшчэ адзін сяляннін, раптам надляцелі два нямецкія самалёты, зрабілі над намі круг, адзін з іх прамчаўся вельмі нізка над нашымі галовамі і паляцелі ў бок станцыі. Я спалохаўся. Думаў, што лётчык будзе па

нас страляць. Відаць, правяраў ён, ці мы часам не салдаты. За намі бушаваў страшэнны пажар. У неба, як паветраныя шары, высока выляталі бочкі ці бакі з палівам і з грукам узрываліся. Мы заехалі на луг, спуталі коней і падышлі да групы сялян, якія прыехалі раней. Склад з палівам далей гарэў.

Пасля над намі пачалі са свістам пралятаць артылерыйскія снарады, якія выбухалі ў ваенным гарадку за вёскай Кузавай. Артылерыя страляла па гарадку, відаць, дзесь з-за Буга. Самалёты час ад часу па некалькі штук надляталі над Чаромху і бамбілі станцыю. Мы здзіўляліся, што савецкая зенітная артылерыя зусім не страляла да нямецкіх самалётаў, бо не было загаду з Масквы. А тым часам сярод савецкіх чыноўнікаў узнік вялікі перапалох. Яны ўсё кідалі і ўцякалі на ўсход.

Я прыехаў з пашы перад абедам і зараз жа прыкмеціў гэта савецкі камандзір, які загадаў майму бацьку запрагаць каня і везці яго з жонкаю ў Мілейчычы. Бацька паехаў з імі і, як пасля аказалася, трэба было іх везці 7 км за Мілейчычы. Бацька вярнуўся толькі на наступны дзень. Савецкія салдаты пачалі хутка адступаць і ўцякаць. Тым больш, што доўга не атрымоўвалі загаду аб абароне і барацьбе з немцамі. Яшчэ 22 чэрвеня чуць было гукі баёў дзесь у бунжерах над Бугам. Пасля ўсё заціхла. Канцэнтрацыя савецкіх узброеных сіл пры самай граніцы давяла да таго, што калі немцы неспадзявана ўдарылі, паўстаў хаос і большасць браняносных падраздзяленняў і артылерыі аказалася непрыгоднай. Многія савецкія салдаты, папаўшы ў акружэнне, здаваліся ў палон.

24 чэрвеня, калі мы з сябрамі пасвілі коней ля лесу, пачулі кулямётную стрэльбу дзесь на дарозе Дашы — Кляшчэлі. Мы неразумна ўтрох лесам пайшлі туды. Выйшаўшы з лесу, мы пабачылі на дарозе двух немцаў з кулямётам на возе. Пры кулямёце сядзеў салдат і прастрэльваў кусты па другім баку дарогі, а другі салдат стаяў ззаду воза. Калі другі салдат нас заўважыў, пачаў крычаць „Лёўс, лёўс” і махаць рукою, каб мы ўцякалі. Мы пайшлі ў лес. Мы мелі шчасце, што ён не загадаў кулямётчыку пусціць чаргу па нас. Ён заўважыў, што мы не салдаты, а сяляне, і толькі накрываў на нас.

Здаецца, на наступны дзень чутны былі баі дзесь каля Дубіч-Царкоўных і пасля ўсё заціхла. І тады сяляне з Чаромхі і навакольных вёсак кінуліся грабіць усё, што знаходзілася ў вагонах на станцыі Чаромсе. Немцаў яшчэ не было і ніхто не перашкаджаў у рабунку. А на пуцях стаялі эшалоны поўныя тавараў, якія мелі ехаць у Германію. Сяляне вазамі везлі скрынкі маскоўскай гарэлкі. Навезлі яе столькі, што хапіла яе на некалькі гадоў нямецкай акупацыі. Апрача таго ў вагонах было поўна салдацкай бялізны, якую савецкія фабрыкі прыгатовілі нямецкім сал-

датам. Стаяла некалькі вагонаў белай ангорскай поўсці, якую пасля дзяўчыны пралі і з нітак вязалі світэры і іншыя рэчы. Стаяла многа вагонаў запоўненых белай чыстай бавоўнай, якую дзяўчагы таксама пралі, ткалі і шылі вопратку. Мой бацька не захацеў ісці на станцыю і мяне не пусціў. Аднак знаёмыя і суседзі далі яму некалькі скрынак гарэлкі.

На другі дзень вайны ўцёк прывезены з Беларусі старшыня Чаромхаўскага сельсавета, аставіўшы ўсе дакументы. Кузьма Сцепанюк, у доме якога быў сельсавет, адразу перагледзеў паперы і знайшоў спісак сем'яў, якія 22 чэрвеня мелі быць вывезены ў Сібір. У спіску значылася наша сям'я, таму што бацька пры Польшчы атрымоўваў пенсію чыгуначніка. Калі бацьку данеслі аб гэтым, ён не хацеў верыць, пакуль яму Кузьма Сцепанюк не паказаў спіска падпісанага пракурорам.

Паволі пачала фармавацца нямецкая акупацыйная ўлада. Спярша паўстала яна ў Кляшчэлях і на станцыі Чаромсе. У вёсцы паявіліся толькі аб'явы, у якіх немцы гразілі смяротным пакараннем за забойства нямецкага салдата ці за заражэнне яго венерычнай хваробай, а таксама падаваліся іншыя формы рэпрэсіі за невыкананне насельніцтвам абавязкаў, наложаных нямецкімі ўладамі. Аб'явы пісаліся на нямецкай, рускай і польскай мовах. І дзесь у палавіне ліпеня 1941 г. неспадзявана паведамілі аб сходзе сялян, недалёка ад нашага дома, пад хагай, у якой калісь была школа. Сабралася амаль палавіна жыхароў вёскі. Я таксама прысутнічаў на гэтым сходзе, бо бацька ў тым часе працаваў у полі. На сход аўтамабілем прыехаў малады нямецкі афіцэр з двума салдатамі. Афіцэр пачаў гаварыць да сялян на чыстай рускай мове без нямецкага акцэнту. Гаварыў ён доўга аб тым, што немцы прыйшлі сюды, каб вызваліць нас ад „жыдакамуны”, але пакуль вядзецца вайна, якая хутка закончыцца, трэба будзе падпарадкоўвацца нямецкім загадам. Для гэтага будзе створана новая ўлада і сяляне павінны на сходзе выбраць новага солтыса вёскі. Рэкамендаваў выбраць селяніна, які ніколі не супрацоўнічаў з савецкай уладай. Сяляне выбралі солтысам Якіма Шатыловіча, які нават не прысутнічаў на сходзе. Не запыталі нават ягонай згоды. Аднак пасля згадзіўся і працаваў солтысам да канца нямецкай акупацыі. Хачу толькі прыкмеціць, што ён не быў маім сваяком. У вёсцы Чаромсе сялян, якія насілі прозвішча Шатыловіч, было не менш дзесяці сем'яў.

V. Другая палавіна 1941 г.

Калі па загадзе нямецкіх акупацыйных улад сяляне вёскі Чаромха выбралі солтыса, жыхары пачалі адчуваць з кожным месяцам мацнейшы цяжар іх панавання. Людзі, якія пачаткова цешыліся, што немцы прагналі савецкую ўладу, цяпер пабачылі, што папалі з агню ды ў по-

лымя. Ужо пад канец ліпеня нямецкія салдаты са ст. Чаромхі амаль кожны дзень пачалі хадзіць ад хаты да хаты і прасіць пераважна як, а часам масла ці сала. Сяляне баяліся адмовіць ім і давалі. Заўжды пры тым гаварылі: „Москва капут”. А ніякіх паведамленняў з фронту не было. Ніхто не меў радыёпрыёмніка, бо са ст. Чаромхі ўсе радыёпрыёмнікі немцы пазабіралі. Гразілі, што калі знойдуць у каго-небудзь радыёпрыёмнік, то расстраляюць усю сям’ю.

Ад чырвонаармейцаў, якія ўцяклі ад немцаў ці здаліся ў палон, асталося многа ўзбраення і боепрыпасаў. У лясках поўна было аўтаматычных вінтовак, гранатаў, патронаў, на лугах ляжалі кучы снарадаў ад мінамётаў, а ля дарогі Кляшчэлі — Дашы стаяў гусенічны трактар з гаўбіцай і кучай снарадаў побач. Дзецям была нагода, каб улесе пастрэляць з вінтовак і аўтаматаў. Палілі яны вогнішча і ўкідалі ў яго снарады, а самі хаваліся, чакаючы выбуху. Я сам таксама многа страляў у лесе з вінтовак. Адзін раз я прынёс пад дом гранату з вынятым узрывальнікам і схваў ля хлява ў дровы. Не чакана бацька знайшоў яе і нарабіў шуму, думаючы, што нехта нам гранату падкінуў. Я не прызнаўся, што гэта мая віна.

На шчасце быў толькі адзін трагічны выпадак. Я ехаў у гэты час на кані на пашу і пры самам лузе ля лесу пачуў блізкі выбух. Калі я пад’ехаў бліжэй, пабачыў хлопцаў і дзяўчат пры забітым Мішцы Пятра Свірыдавага. Мішка, выпіўшы трохі гарэлкі, узяў мінамётны снарад і пачаў з ім бегаць ды палохаць дзяўчын пасвіўшых коней. Відаць, бегаючы зачэпіў за ўзрывальнік і снарад узарваўся яму ў руках.

Многія чырвонаармейцы не хацелі здавацца ў палон і стараліся, пакуль на палях была бульба, а ў лесе ягады, прабірацца лясамі на ўсход. Але, калі папалі яны на немцаў, чакала іх немінучая смерць. Немцы такіх ужо ў палон не бралі, і адразу расстрэльвалі, нават тады, калі здаваліся. Палонных немцы заганалі ў лагеры, дзе яны ўміралі ад голаду і смагі. Часам узбунтаваныя палонныя прарываліся цераз драцяныя загароды і ўцякалі ў розныя бакі. Тады нямецкая жандармерыя шукала іх па вёсках і страшыла сялян смерцю за дапамогу палонным. У нашу вёску завітаў чырвонаармеец, які ўцёк з нямецкага палону. Хадзіў ён па хатах і прасіў даць яму есці і непатрэбна хаваўся на агародах, замест ісці далей. Даведаўся аб гэтым ляснічы Краська і данёс немцам. Жандары прыехалі, акружылі агарод, знайшлі ўцекача, вывелі на луг і зараз жа расстралялі. І там яго пахавалі.

У лістападзе пачулі мы, што ў Белакежскай пушчы паявіліся партызаны. Пасля з вёскі Ставішчы ў партызаны ўцяклі два ці тры хлопцы, якіх прыйшла арыштаваць нямецкая жандармерыя. У лясках пачало па-

яўляцца штотым больш людзей з вінтоўкамі. Часам прыходзілі яны да хатаў і прасілі есці, а наеўшыся спакойна адыходзілі. Аднак трэба было быць асцярожным, бо немцы высылалі шпіёнаў пераапраанутых за партызан і тады тым, якія не данеслі жандарам аб візіце ў іх „бандытаў” пагражала смерць.

Дзесь у лістападзе 1941 г., як не раней, немцы пачалі высыляць жыхароў усіх вёсак з ваколіц Белавежскай пушчы: сялян выганялі і пасялялі ў іншыя вёскі, а іх дамы, пуні і хлявы палілі. У вёску Чаромху прыслалі некалькі перасяленцаў і сялянам, якія жылі без дзяцей і мелі свабодныя пакоі ў сваіх хатах, загадалі прыняць іх. Аднаго высяленца з-пад Белавежскай пушчы, які жыў у нашым сяле, у сакавіку 1943 г. вывезлі разам са мной да працы ва Усходнюю Прусію, адкуль не вярнуўся. Чуў я, што ён псіхічна не вытрымаў і пакончыў жыццё самагубствам: увайшоў у раку і ўтапіўся.

У вёсцы асталіся жыць некалькі савецкіх грамадзян, якія не паспелі ўцячы. Працавалі яны ў гаспадароў як наёмныя працаўнікі. Аднак дзесь у 1942 г. многіх з іх, якія не ўцяклі ў партызаны, немцы арыштавалі і вывезлі. Усе яны хіба загінулі, бо не далі больш знаць аб сабе пасля нямецкай акупацыі. Тры браты толькі ацалелі. Солтыс нашай вёскі выпрасіў у нямецкага бурмістра Кляшчэляў, каб ён узяў іх на працу ў якасці маляроў пакояў. Ён згадзіўся і яны дачакалі вызвалення з-пад акупацыі. Саветы ўзялі іх у армію, паслалі на фронт і яны пражылі. З маладзейшым з іх, з Ваняй, з якім я сябраваў, пасля перапісваўся з Ленінграда.

У час акупацыі я памагаў бацьку на гаспадарцы. Спачатку я вадзіў каня разам з сябрамі на пашу не толькі ўдзень, але і на цэлую ноч. Людзі ноччу распальвалі агонь і сядзелі пры ім ды гутарылі, многія, прыкрыўшыся цёплай вопраткай, спалі, а коні са спуганымі нагамі грызлі траву. Раніцай распутвалі мы коней і ехалі вярхом дамоў. У ліпені і жніўні я памагаў бацьку вазіць жыта, ячмень, грэчку з поля ў пуню. У верасні я перажываў, што не мог пайсці ў школу. Школ немцы не адкрывалі. Толькі ў верасні 1942 г. немцы адкрылі 4-класную школу ў вёсцы Чаромсе, куды хадзіла мая сястра, Марыя (1929 года нараджэння). Для мяне ў час нямецкай акупацыі школы не было. У верасні 1941 г. я памагаў бацьку збіраць бульбу з поля, бацька навучыў мяне араць поле, а пасля малаціць збожжа цэпам. Я стаў уцягвацца ў сельскагаспадарчую працу.

Я сябраваў тады з Аляксандрам (Шуркам) Шатыловічам, Гаўрыілам (Гаўрушкам) Рощанкам і Паўлам Кердалевічам, якія жылі недалёка. Пасля дзесь у 1942 г. Гаўрыіл пайшоў дабравольцам у нямецкую

паліцыю на станцыі Чаромсе. І дружба наша тады скончылася. Начальнікам паліцыі стаў паляк са ст. Чаромхі, былы польскі лётчык, які ў 1938 г. прыязміўся на лузе каля станцыі. У паліцыі служылі палякі і беларусы. Я гэтага начальніка паліцыі спаткаў у лістападзе 1944 г. ва Усходняй Прусіі ля Растэнбурга (цяпер Кентшын) пры капанні супрацьтанкавых акупаў. Ён быў тады яшчэ ў форме нямецкага паліцыянта, але працаваў, як і я, лапатай. У нямецкую паліцыю ўступіў яшчэ Мішка Шатыловіч, малодшы сын солтыса з вёскі Чаромхі. Яго і Гаўрушку, калі Савецкая Армія прыбліжалася да Чаромхі, немцы вывезлі ва Усходнюю Прусію і калі пад канец 1944 г. захапілі іх савецкія салдаты, то паслалі ў штрафны батальён і на фронце аднаго і другога цяжка параніла. Гаўрушка астаўся на тэрыторыі СССР, бо яго бацька з жонкаю і дачкою Валяй у 1944 г. ад страху, што да іх будуць чапляцца з-за сына, выехалі туды. Што з ім сталася, не ведаю. Мішка з параненай рукой вярнуўся дамоў, жывіў нейкі час са сваім бацькам у вёсцы, а пасля выехаў у Легніцу і там быццам бы распіўся і памёр. З Аляксандрам і Паўлам мы дружылі да часу, пакуль мяне ў сакавіку 1943 г. не вывезлі ва Усходнюю Прусію.

У кастрычніку, а тым больш у лістападзе 1941 г. з твараў немцаў, якія прыходзілі ў вёску за яйкамі, знікла эйфарыя. Пачалі гаварыць, што мороз ім перашкодзіў заняць Маскву і пераможна закончыць вайну. Гаварылі, што вясной, калі самалёты памогуць арміі, нямецкая армія знішчыць камунізм. Весткі з фронту былі няпэўныя, але людзі гаварылі, што Чырвоная Армія адкінула немцаў з-пад Масквы і фронт затрымаўся дзесь ля Мажайска. Ды не было ні газет, ні радыёпрыёмнікаў і таму ніхто не ведаў ці чуткі, якія даходзілі да сялян, былі праўдзівыя. А немцам людзі не давяралі. На ст. Чаромху прыязджалі з Расіі цэлыя эшалоны параненых нямецкіх салдат, то ізноў везлі на вагонах у Германію разбітыя самалёты і танкі. Схапілі досыць моцныя маразы і сяляне, якія раней цешыліся з прыходу немцаў, цяпер радаваліся, што снег і маразы памогуць рускім разбіць нямецкую армію.

Калі стала холадна, дзяўчаты збіраліся па чарзе то ў адной, то ў другой хаце і на калаўрогах пралі набраную з вагонаў бавоўну ці ангорскую поўсць, а таксама воўну і лён. Хлопцы хадзілі да дзяўчат, гутарылі, спявалі і сваволілі. Часам даходзіла да бойкі, калі хлопец, напіўшыся гарэлки, пачаў зняважаць ці абражаць іншага хлопца ці дзяўчыну. А калі запасы савецкай гарэлки скончыліся, сяляне пачалі гнаць самагон з бульбы або жытняй мукі. Але самагон смярдзеў і пачаткова многія не хацелі яго піць. Пазней прывыклі.

І так дачакалі мы 1942 года, які прыйшоў спакойна без якіх-небудзь асабліваасцей. На вёсцы Новы год па новым стылі не святкуюць і гэты дзень, здаецца чацвер, у сялян быў звычайным буднем і таму ён нічым асаблівым мне не запомніўся. Сяляне, як кожны дзень, цэпам малацілі збожжа, рэзалі сечку, кармілі коней, кароў, авечак, свіней і курэй, а веча-рам дзяўчыны збіраліся ў хатах і пралі, а хлопцы з імі гутарылі ці ім перашкаджалі. 1 студзеня 1942 г. быў амаль такім самым днём, як і 2 студзеня 1942 г.

VI. Нямецкая акупацыя ў 1942 годзе

Ужо 25 снежня 1941 г. схалілі моцныя маразы, якія ноччу даходзілі да 30 градусаў, пасля аслабелі і на праваслаўныя Каляды мароз быў невялікі, а далей ізноў прыйшлі маразы і цягнуліся ўвесь студзень і люты, а нават сакавік. У вёску Чаромху немцы прыслалі п'яніцу і маральна вельмі абмежаванага і цынiчнага лесніка Краську, які не дазваляў сялянам вывозіць дроў з лесу. Гразіў, што данясе немцам, а гэта пагражала ссылкай у лагер ці нават расстрэлам. Дроў у людзей было мала і ў хагах у такія марозныя дні было холадна. Добра, што бацька зрабіў запас дроў яшчэ да прыходу Краські, аднак трэба было іх берагчы, бо ніхто не ведаў, што будзе далей.

Даходзілі весткі аб вялікім контрастнаступленні Чырвонай Арміі ля Масквы. Гэтыя чуткі нельга было праверыць, бо ў сялян не было ні радыёпрыёмнікаў, ні газет. Аднак відаць было, што немцам кепска ідзе на фронце, бо цераз Чаромху ішлі на захад эшалоны параненых салдат і разбітых самалётаў, танкаў, машын і гармат. Нямецкія салдаты, цяпер рэдка прыходзілі да сялян за яйкамі ці маслам, а калі і заходзілі, то ўжо не гаварылі „Масква капут” і пра фронт нічога не ўспаміналі. Пасля лютага пачалі вязці на ўсход нямецкіх салдат. Відаць, пачалі гатовіцца да новага наступлення.

Пасля студзеня пачаліся жорсткія рэпрэсіі. У вёсцы Чаромсе ў час акупацыі расстралялі двух чалавек. Пасярадзі не вёскі жыў ненармальны чалавек. Большасць часу веў ён сябе спакойна, толькі час ад часу на яго нешта находзіла і рабіўся грозным. Тады ноччу хадзіў па могільніку і ламаў крыжы на магілах. Адночы парэзаў ён усе свае куры і гусі, а калі сястра яго за гэта выпаяла, кінуўся на яе з сякерай. Сястра данесла аб гэтым жандарам, каб яны прыйшлі і напалохалі брата. З Кляшчэляў прыехаў жандар, паглядзеў на вар'ята, выняў пісталет і ля дома застрэліў бедалагу. Другі селянін данёс, што сусед яго абакраў. Жандары прыехалі, правялі воыск, знайшлі крадзеныя рэчы, суседа арыштавалі і больш ён дамоў не вярнуўся.

Але даходзілі чуткі, што ў іншых мясцовасцях арыштоўвалі людзей і без суда расстрэльвалі. Асабліва, калі данеслі ім, што нехта накарміў партызана ці меў з імі сувязь. У суседняй маленькай вёсцы Познікі на майго добрага знаёмага сусед данёс, што ён мае вінтоўку. Жандары знаёмага арыштавалі, білі і ён прызнаўся, што трымае вінтоўку ў лесе. Завёў іх у тое месца і там яго расстралялі.

Каляды прайшлі спакойна пры невялікім морозе і сонечнай пагодзе. Помню, што вечарам на другі дзень Каляд быў мацнейшы мороз і я ўвесь вечар ездзіў на лыжах па лузе за пунямі, які называецца Балота, і даехаў аж да другога луга, Воступа і праехаў пры самай вёсцы Познікі. Вярнуўся я дамоў амаль апоўначы. 8 студзеня схапілі ізноў маразы пад 30 градусаў. Паявіліся чуткі, што з Пружанаў немцы вывезлі яўрэяў, а на іх месца прывезлі нямецкіх салдат з адмарожанымі нагамі і жыватамі. 14 студзеня пайшоў я да Веры Сцяпанаўнай і там яе маці паваражыла мне з карт і сказала, што я хутка захварэю, а пасля пападу ў нейкі казённы дом і буду доўгі час блукаць па свеце і, што на канец улюбіцца ў мяне нейкая шатэнка. Я не вельмі паверыў у тое гаданне, аднак першае яе прадказанне хутка здзейснілася.

19 студзеня ў 5 гадзін раніцы пайшлі мы з Аляксандрам Шатловічам і Антонам Ляшчынскім у царкву ў Кляшчэлі. Стаяў моцны мороз. У царкве людзей было вельмі мала. Я, хаця меў на сабе куртку на кажусе, хутка змёрз, так што трасло мяне, як у ліхарадцы. Мы з Антонам выйшлі з царквы і пайшлі пагрэцца да знаёмага нам жыда Долбара.

Сям'я Долбара перажыла трагедыю. У 1941 г. двух іх сыноў саветы забралі ў армію і, калі ў чэрвені 1941 г. пачалася вайна, яны вярнуліся дамоў. Абодвух іх нямецкія салдаты сустрэлі на вуліцы ў Кляшчэлях і пазнаўшы, што яны жыды, ды яшчэ ў савецкім вайсковым адзенні, расстралялі іх на вуліцы. Не паспелі яны пабачыць сваіх бацькоў.

Пагрэўшыся ў Долбара мы вярнуліся ў царкву, пастаялі там нейкі час і, змерзнуўшы, выйшлі ізноў пагрэцца да другога знаёмага жыда, Меера. Меера мы ведалі, бо ён кожны тыдзень прыходзіў у Чаромху і прадаваў па дамах іголки, гузікі і іншую драбязу. У хаце яго было ўтульна і цёпла. Пасля мы вярнуліся ў царкву, дастаялі да канца набажэнства і сабраліся ісці дамоў. Ішлі мы вельмі хутка, так што, калі я прыйшоў дамоў, на мне ніжня сарочка была ўся мокрая. Я, замест таго, каб змяніць сарочку, яе нямнога падсушыў пры агні ў печы і пайшоў да хлопцаў і дзяўчын. Вечарам быў моцны мороз, а я ў адным пінжаку правёў адну дзяўчыну ў Познікі і вельмі змёрз.

На наступны дзень пры дыханні стала мне калоць у левым баку, а тэмпература даходзіла амаль да 40 градусаў. Бацькі спалохаліся, бо

адразу даду маліся, што гэта запаленне лёгкіх. А я на гэту хваробу дзіцём хварэў двойчы. Хутка вызвалі фельчара з вёскі Дабрывады. Ён выпісаў лякарства і сказаў, што калі пражыву 9 дзён, то буду жыць. У той час яшчэ не ведалі антыбіётыкаў і запаленне лёгкіх было вельмі апаснай хваробай. І сапраўды тэмпература пад 40 градусаў трымалася ў мяне 9 дзён. На дзесяты дзень крызіс мінуў. Аднак я быў яшчэ слабы і толькі 1 лютага ўстаў з ложка і пачаў вучыцца хадзіць, трымаючыся мэблі. Увесь час я быў вельмі слабы і толькі ад 12 лютага я пачаў днём уставаць, апранацца і хадзіць па доме. Да мяне прыходзілі сябры Шурка, Гаўруша, Павел і час праходзіў вяселей. Толькі ў першых днях сакавіка я пасля хваробы першы раз выйшаў да хлопцаў і дзяўчын. Усе прынялі мяне ветліва і маё жыццё вярнулася да нормы. Помню, што сакавік быў вельмі халодны, а 12 і 13 сакавіка снежная завея засыпала снегам увесь наш панадворак. І толькі пад канец сакавіка і ў красавіку зима пачала здавацца.

Людзі расказвалі аб праследаваннях яўрэяў у Кляшчэлях. Немцы выдалі загад, каб усе яўрэі насілі на грудзях жоўтую зорку Давіда. Кожны дзень збіралі групу жыдоў і гналі іх пяшком да чорнай працы на чыгунцы ў Чаромсе і Кляшчэлях. Па дарозе іх білі і здзекаваліся над імі. Перад вайной у Кляшчэлях жыло больш за 700 жыдоў. Большасць з іх займалася гандлем, але і былі таксама рамеснікі: краўцы, кавалі, шаўцы. Усіх іх у другой палове 1942 г., ад дарослага да дзіцяці, і мужчын, і жанчын, дэпартавалі ў лагеры смерці, дзе яны загінулі. Па яўрэях засталася бажніца і пустыя дамы, якія пасля засялілі мясцовыя людзі. Нават могілкі пры дарозе ў Чаромху немцы загадалі зраўняць з зямлёй. Усе помнікі на могілках немцы загадалі разбіць і высыпаць імі дарогу Кляшчэлі — Чаромха.

Змянілася таксама падпарадкаванне праваслаўнага прыхода ў Кляшчэлях. Яго падпарадкавалі ўладыку Серафіму — зарубежнаму архіепіскапу Берлінскаму і Нямецкаму, бо Бела-сточчыну немцы ўключылі ва Усходнюю Прусію і называлася яна Паўднёва-Усходняй Прусіяй. У гэты перыяд абавязкі настояцеля ў Кляшчэлях выконваў а. Мікалай Рудэчка, які быў назначаны ў Кляшчэлі яшчэ ў 1938 г., пасля а. Уладзіміра Кудраўцава. У 1938 і 1939 г. а. М. Рудэчка ў школе на ст. Чаромсе вучыў рэлігіі, а перад 1938 г. на ўрокі рэлігіі прыезджаў а. У. Кудраўцаў. У вёсцы Чаромсе ёсць толькі старая драўляная царкоўка св.св. Кузьмы і Дзям'яна ў лесе на могільніку пры дарозе на Высокае. Пабудавалі яе яшчэ ў 1799 г., на месцы капліцы XV ст. У 1933 г., калі мой бацька быў солтысам, дах на царкве пакрылі бляхай і дабудавалі званіцу, а 28 жніўня 1939 г. пасвяцілі алтар. У час акупацыі на храма-

выя святы (прарока Ільі — 2 жніўня і св.св. Кузьмы і Дзям’яна — 8 лістапада) і раз у месяц прыязджаў а. М. Рудэчка і адпраўляў набажэнствы.

Калі я хварэў, знаёмы майго бацькі знайшоў для мяне працу ў чыгуначнай канторы. Не ведаю якім спо сабам даведаўся аб гэтым Антон Ляшчынскі. Пайшоў ён туды і сказаў быццам бы я яго прыслаў на сваё месца. Такім чынам заняў ён маё месца. Я быў на яго злосны, аднак нічога не мог зрабіць.

У чэрвені дайшла да нас вестка, што між Бельскам і Беластокам, за тое, што партызаны паблізу вёскі Райск застрэлілі двух немцаў і паранілі жанчыну з дзіцём, немцы 16 чэрвеня 1942 г. спалілі і знішчылі цэлую вёску разам з царквой і дзвюма невялічкімі каплічкамі на могільніку, платамі, калодзежамі і, нават дрэвамі, а 149 яе жыхароў — амаль усіх мужчын і некалькі жанчын, ад 16 года — расстралялі. З кожнай сям’і бралі на расстрэл мінімум адну асобу, калі не было мужчыны, бралі жанчыну. Былі сем’і, у якіх расстралялі па дзве і тры асобы. Жанчын з дзясцмі, якія ўцалелі, разагналі па іншых вёсках, а дзясцей ва ўзросце ад 10 да 16 гадоў выслалі ў Германію на прымусовую працу.

Да солтыса вёскі Чаромхі Якіма Шатыловіча штотыдзень прыязджаў бурмістр Кляшчэляў, які добра ведаў польскую мову (здаецца быў ён мазурам з Усходняй Прусіі) і вельмі любіў выпіць. Солтыс паіў яго маскоўскай гарэлкай, назапашанай у чэрвені 1941 г. На знак удзячнасці ён загадаў збудаваць даволі вялікую драўляную вясковую школу пры канцы вёскі, недалёка ад дома, дзе я жыў. Матэрыял на будову прывезлі з суседніх вёсак. Школа гэта ацалела ў час баёў у ліпені 1944 г. і служыць да сённяшняга часу. Ён загадаў таксама збудаваць дарогу з вёскі да ст. Чаромхі і з Кляшчэляў да вёскі Чаромхі, казаў высыпаць яе вугальным паравозным шлакам, якога многа было на станцыі. Заставіў сялян з Чаромхі і з навакольных вёсак працаваць бясплатна і пры будове школы, і дарог. Памог таксама добраму знаёмаму солтыса, Івану Кердалевічу, заснаваць вясковую краму, у якой можна было купіць неабходныя сялянам рэчы, як соль, запалкі, папяросы і г.п. Іван Кердалевіч меў права ездзіць у гарады і купляць там патрэбны яму тавар. І зарабляў ён вельмі добра, таму ў прыватных размовах заўсёды трымаў бок акупантаў, абвінавачваючы выступаючых супраць іх людзей.

Разышліся чуткі, што ў вёсцы Вулька-Нурэцкая партызан застрэліў жандара са ст. Чаромхі. Немцы злавілі партызана і прывялі яго да солтыса, аставілі ў сенях солтысавай хаты, закрыўшы моцна знадворныя дзверы, а самі ўвайшлі ў хату. Партызану ўдалося ўцячы. Жандары па-

чалі страляць па ім. Партызан дабег да кустоў, дзе меў схаваную вінтоўку і з яе застрэліў жандара. Немцы маглі спаліць вёску і расстраляць жыхароў, так як у Райску. Але віна была таксама на баку жандара, які не скаваў партызана ў сеньях. І немцы пакінулі вёску ў спакоі.

Паблізу Чаромхі ў лясах партызаны раскручвалі чыгуначныя рэйкі і пускалі цягнікі ў адхон. Немцы вызначалі сялян да аховы чыгуначных пуцёў, расстаўляючы іх ноччу ўздоўж чыгуначных шляхоў. Вартавых пільнавала нямецкая чынуначная ахова.

Пачаліся рэпрэсіі. На жыхароў вёсак сталі накладваць кантынгентны збожжа і іншых сельскагаспадарчых прадуктаў, выганялі сялян на працу і на чыгунцы, і на дарогах і за гэта нічога не плацілі. Нельга было селяніну малоць збожжа ў млыне, калі ён не аддасць частку зерня акупанту. Людзі пачалі малоць збожжа ў жорнах. Нельга было калоць свіней на свае патрэбы. Калі хто данясе аб гэтым жандарам і яны прырэвізі знайшлі б у хаце мяса, то селяніна забіралі ў лагер, адкуль цяжка было выйсці. Жыць стала вельмі цяжка. Амаль ад самага пачатку акупацыі пачалі вывозіць маладых хлопцаў і дзяўчын на прымусовую працу ў Германію або ва Усходнюю Прусію. Солтысу прад'яўлялі колькасць асоб, якіх павінен назначыць, і ён вымушаны быў гэта зрабіць.

Ад рэпрэсій людзі ўцякалі ў лес і такім чынам павялічваліся партызанскія атрады, якія ўсё часцей і часцей сталі нападаць на немцаў. У партызанцы было многа „васточнікаў”, якія баяліся працаваць у вёсцы, у сялян, каб іх немцы не арыштавалі і не вывезлі ў лагер. Немцы гэтае зрабілі з „васточнікамі” пазней. Усіх іх, якія не пайшлі ў партызаны, немцы арыштавалі і вывезлі ў лагер ці турму. Вясковыя жонкі „васточнікаў” засталіся ў довамі. У вёсцы Чаромсе такіх не было. Але, напрыклад, у Кузаве чатыры дзяўчыны выйшлі замуж за „васточнікаў” і пасля за тое, што не пусцілі мужаў у лес, у партызаны, засталіся ў довамі.

На ст. Чаромсе партызаны праніклі ў дэпо і застрэлілі нямецкага майстра і дыспетчара. Нямецкая жандармерыя неадкладна акружыла ст. Чаромху, а гестапа ўвайшло ў дэпо. Нават злоўленых на вуліцы прахожых заганялі ў дэпо і шукалі „васточнікаў”. Усіх іх адабралі, вывезлі ў лагер і след па іх загінуў. Пасля гэтага здарэння ўсіх „васточнікаў” з навакольных вёсак таксама вывезлі на смерць. У нашай вёсцы дзякуючы солтысу аставілі толькі трох. Аб іх я ўжо пісаў раней. У Івана Кердалевіча працаваў адзін малады хлапец з Беларусі, і яго таксама забралі і вывезлі ў беластоцкую турму. Калісь прыйшла ад яго пасылачка з бутэлькай, у сярэдзіне якой была зложана маленькая павозка

з коньмі, якую ён, ці іншы зняволены, злажыў у турме. Пасля вайны ён не адазваўся, відаць, яго забілі.

VII. Нямецкая акупацыя ў 1943 г.

На пачатку 1943 г., калі апраўдаліся весткі аб акружэнні савецкімі вайскамі арміі Паўлюса пад Сталінградам, сяляне паверылі, што часы нямецкай акупацыі закончацца калі не за год, то за два. Усё ж нямецкая армія была яшчэ моцная і здольная нарабіць людзям многа крыўды.

Немцы мабілізавалі і паслалі на фронт сваіх ваеннаабавязаных грамадзян. Асталіся толькі няздольныя да арміі, старэчы і дзеці. Не хапала ім людзей да працы і на фабрыках, і ў сельскай гаспадарцы. Таму ўсё больш і больш маладых хлопцаў і дзяўчын таксама з Чаромхі і навакольных вёсак немцы пачалі вывозіць на прымусовую працу ў Германію і ва Усходнюю Прусію. Каб абараніць мяне ад вывазкі, бацька шукаў мне працу на чыгунцы. Адно працу год раней мне знайшоў, аднак я тады захварэў на запаленне лёгкіх. У снежні 1942 г. бацька паслаў мяне на ст. Чаромху да былога настаўніка матэматыкі Місевіча, які працаваў тады на вакзале. Я знайшоў яго на паверсе вакзала. Пасля прывітання Місевіч далажыў начальніку аб маім прыходзе. Я меў працаваць разам з былым настаўнікам у чыгуначнай канцылярыі. Начальнік пачаў мяне перапытваць дзе я вучыўся, які закончыў клас. Я адказаў на ламанай нямецкай мове. На канец ён запытаў мяне, чаму я так доўга не ўладкоўваўся на працу. І я непатрэбна прывнаўся, што хварэў на запаленне лёгкіх. Немец адразу скрывіўся і, відаць, перапужаўся, што я сухотнік і мне адмовіў.

Пасля да бацькі прыйшоў ляснічы Краська і пачаў намаўляць, каб я пачаў працаваць у яго ў лесе. Абяцаў, што абароніць мяне ад вывазкі ў Германію. І я стаў працаваць у лесе з адным хлопцам, Мікалаем. Праца была лёгкая, мы высякалі пазначаныя ляснічым сосны, пілавалі іх на кавалкі і складалі ў штабелі. Ляснічы прадаваў іх сялянам, на дровы. Ніхто над намі не стаяў і не прымушаў да працы. Хутка мы спаткалі ў лесе партызан, якім аддалі сваё сьнеданне, а яны павесілі антэну на дрэва і далі нам паслухаць з радыёпрыёмніка з цяжкім сілкавальнікам навін з Масквы. Загым яны пасля недзе пайшлі. Праз нейкі час зноў прыйшлі з радыёпрыёмнікам. Партызаны прыходзілі так некалькі разоў і дзякуючы ім мы ведалі прыёмныя навіны з усходняга фронту. Не казалі мы аб гэтым ляснічаму, бо ведалі, што ён ужо выдаў нямецкім жандарам савецкага салдата, які ўцёк з нямецкага палону. У снежні вызвалі мяне ў Кляшчэлі вырабіць аўсвайс. Зрабілі мне

здымак, ка залі памазаць указальны палец чорнай тушшу і прыціснуць яго да дакумента, а пасля загадалі ісці дамоў і чакаць. І дзесь у другой палове лютага ізноў выклікалі ў Кляшчэлі і тады пад распіску выдалі новы аўсвайс, якім я пачаткова карыстаўся ва Усходняй Прусіі, куды мяне ў сакавіку вывезлі на прымусовую працу, пакуль там не атрымаў іншы, мясцовы.

У снежні прыехаў у водпуск Міронік, хлапец з вёскі Чаромхі, які намнога раней быў вывезены на прымусовую працу ў Заходнюю Германію. Гэта быў адзіны выпадак, каб з прымусовай працы адпусцілі каго-небудзь у водпуск. Мірон быў невялікага росту і таму называлі яго Міронікам. Ён пачаў прыходзіць на спатканне з хлапцамі і дзяўчынамі-прадзільшчыцамі. Помню, што А. Ляшчынскі, які хацеў пахваляцца сваёй ламанаю нямецкаю моваю час ад часу гаварыў да яго панямецку і ён яму адказваў на гэтай мове. Адзін раз дзяўчыны пачалі з яго жартаваць і смяяцца. Міронік разлаваўся на іх, пайшоў у Кляшчэлі і занёс на жандармерыю спісак жартаваўшых з яго дзяўчын, якія, таксама як і ён, маглі б прымусова працаваць у Нямеччыне. Немцам гэта было на руку і яны, не доўга чакаючы, выслалі гэты спісак солтысу з патрабаваннем назначыць гэтых дзяўчын да выезду ў лютым 1943 г. Не ведаю, чым кіраваўся Міронік, ці толькі злосцю, ці зайздрасцю, ці яму немцы нешта паабяцалі, але на яго сумленні ляжала віна выдачы немцам сваіх сябровак на цяжкія перажыванні на чужыне, з якой некаторыя не вярнуліся. Ён пасля вайны вярнуўся дамоў, аднак памёр ад рака.

Пасля адна дзяўчына, калі даведлася, што іх выдаў Міронік, пайшла і данесла ў жандармерыю на іншых хлопцаў і дзяўчын з вёскі. На ёй ляжыць яшчэ большая віна, чым на Міроніку, бо ніхто з яе сябровак ці знаёмых не зрабіў ёй крыўды. Яна выдала немцам сваіх знаёмых пагаемна і са злосцю, што, калі яе выслаў Міронік за яе насмешку над ім, то яна вышле іншых, толькі таму, каб пазналі смак няволі так сама як і яна. Мне цяжка зразумець, як можна дайсці да такога маральнага падзення. У яе спіску апынуўся і я. Я быў самы малады, мне было толькі 16 гадоў. І ў пятніцу з жандармерыі прыйшоў да солтыса спісак асоб, якія 15 сакавіка 1943 г. павінны явіцца ў Кляшчэлях на чыгуначным вакзале ў панядзелак у восем гадзін раніцы. У спіску са мною былі, між іншым, мой сябра Аляксандр Шатыловіч і мая суседка Вера Кердалевіч, дачка Фядося. Я зайшоў у суботу да ляснічага Краські з просьбаю, каб ён пайшоў у жандармерыю ў Кляшчэлі і, як раней абяцаў, сказаў, што ён мяне патрабуе да працы ў лесе. Але ён, незвычайна і п'яніца, адмовіўся.

Ноччу з суботы на нядзелю 15 сакавіка загарэлася Макарава пуня, якая стаяла пры Балюце. Пажар трываў з гадзіну. Людзі пабеглі з вёдрамі, але ратаваць ужо не было чаго. Добра, што толькі адна пуня згарэла. Не было вялікага ветру. Паблізу стаялі тры суседскія пуні, якія маглі лёгка загарэцца. Нядзелю я правёў з сябрамі то ў адной, то ў другой хаце і тады пайшла чутка, што нас выдала адна дзяўчына, якую ў лютым вывезлі ва Усходнюю Прусію, ды не падавалася яе прозвішча. Я ўжо прыгатовіў чамадан і неабходныя рэчы. Апошні вечар перад выездам, з нядзелі на панядзелак, я правёў у хаце Еўдакіі Герасімавай разам з „васточнікам” Ванем і Мікалаем Кердалевічам. Я ўжо з Еўдакіяй даўно пагадзіўся і мы ветліва рассталіся. Калісь пісаў я на яе жартоўныя вершы і чытаў у групе хлапцоў і дзяўчын. Яна тады была вельмі злая на мяне. Але гэта было амаль год таму назад і мы ўжо даўно аб гэтым забылі. Нават выпілі ў яе бутэльку „маскоўскай”, якую прынёс Мікалай. А на наступны дзень я развітаўся з маткай і сястрою, бацька запрог каня ў воз і павёз мяне з чамаданам на вакзал у Кляшчэлі. Пачалося блуканне па чужыне.

VIII. Дарога ва Усходнюю Прусію

На пероне вакзала ў Кляшчэлях высланых на прымусовую працу і суправаджаючых іх было многа, не толькі з вёскі Чаромхі. Жандары правярылі нас па спіску і казалі, каб ніхто не ўздумаў уцякаць, бо як яго зловяць, то вышлюць у лагер і пакараюць яго сям’ю. У вагоны павінны сядзець толькі асобы са спіска. Іншыя хай ідуць дамоў.

Калі пад’ехаў цягнік у кірунку Бельска-Падляскага, падняўся страшэнны плач, асабліва дзяўчат, якія стараліся развітацца з бацькамі. Я не плакаў, калі развітваўся з бацькам, бо не думаў, што з ім больш не спаткаюся, толькі спадзяваўся на хуткае вяртанне дамоў. Я ўжо ведаў, што немцы пад Сталінградам былі разбіты і адступаюць на ўсім паўднёвым фронце. Але ехаць у няволю, нават на кароткі час, было вельмі прэкра. А прыйшлося мне амаль тры гады блукацца па чужыне. Я гэтага не спадзяваўся.

Вагоны былі пасажырскія, але старыя. Уздоўж кожнага вагона з аднаго і другога боку цягнуліся дзве доўгія ступенькі адна над адной, а кожнае купэ мела дзверы па абодвух баках вагона. Я сеў у купэ з Аляксандрам і Мікалаем. Апошняга немцы прыгналі да нас ужо год таму з нейкай пушчанскай вёскі, якую акупанты выселілі, а дамы, пуні і хлявы спалілі. Жыхароў гэтых вёсак разагналі па наваколлі. Мікалай папаў да Саласцюка з нашага сяла.

Цягнік давёз нас да Бельска-Падляшскага. Там мы выйшлі з вагонаў, а немцы ізноў нас правярылі па спіску, пастроілі, як салдат, у чатыры рады і пагналі па вуліцах горада. Завялі нас на нейкі панадворак, аддзялілі дзяўчат ад хлопцаў і загналі ў дзве залы. Мы папалі ў залу з невялікай сцэнай, дзе загалілі нам класіцыя покатам на падлозе. Было б вельмі сумна і цяжка, каб не апынуліся там, прывезеныя яшчэ перад намі, весялуны, якія забаўлялі нас са сцэны жартоўнымі песнямі, апавяданнямі, анекдотамі і адганялі ад нас цяжкія думкі пра будучыню, пра тое, што нас чакае ды падтрымлівалі ўсіх на духу.

Пад вечар пайшлі мы на медыцынскае абследаванне. Уваходзілі па чарзе нападураспанутыя. Прымалі нас нямецкі лекар і перакладчык. Лекару паказаў я рэцэпт і пасведчанне, што хварэў запаленнем лёгкіх. Ён паставіўся да гэтага з недаверам, пастукаў мяне рукою ў грудзі і сказаў: „Aber jetzt bist du gesund!“ (Ды цяпер ты здаровы). У Аляксандра знайшлі хваробу і адпусцілі дамоў. А выглядаў ён на зусім здаровага хлопца. Мы пераначавалі на падлозе на сваіх клунках, а на наступны дзень раніцай Аляксандр пайшоў на вакзал, каб вярнуцца дамоў. Нас ізноў пастроілі ў чатыры рады і павялі пад чыгуначны вакзал і запхалі намі чатыры таварныя вагоны. →

Дзверы вагонаў закрылі, замкнулі іх знадворку на засаўку, якую яшчэ акруцілі дротам. Цягнік павёз нас у бок Беластока. Ён імчаўся даволі хутка, а спераду і ззаду эшалона ў кандуктарскіх будках сядзелі немцы з аўтаматамі. Некалькі чалавек пастанавіла ўцячы. Знайшлі яны шчыліну ля засаўкі ў дзвярах вагона і ўдалося ім раскруціць дрот і адчыніць дзверы. Трэба было хутка сысці на прыступкі вагона, выкінуць далёка свае рэчы, саскочыць на насып і перакуліцца хутка ўніз. Немцы не адразу заўважылі ўцекачоў, бо толькі пасля чацвёртага пачуліся выстралы з аўтамата. Далей ужо стала рызыкаўна высоккваць, тым больш што за насыпам цягнулася пустое поле, пакрытае яшчэ тонкай пялёнкай белага снегу. На бліжэйшай станцыі цягнік затрымаўся і немцы ўжо больш дакладна замкнулі дзверы нашага вагона, а засаўку шчыльна абкруцілі дротам.

У Беластоку нас высадзілі ля вакзала і павялі на начлег. Ля вакзала я паспеў яшчэ купіць рускую газету, здаецца берлінскае „Новое Время“, у якой было напісана аб смерці фельдмаршала Паўлюса (што было няпраўдай) пад Сталінградам. У Беластоку закатаравалі нас у маленькіх драўляных летніх доміках, абведзеных калочым дротам. Ноччу было холадна, аднак я меў куртку на кажусе, якой прыкрыўся, калі лёг спаць на голых нарах. Са мною ў доміку быў Мікалай, які, калі мы выйшлі пад агароджу, угаварваў мяне да ўцёкаў пад драгамі, ды я па-

баяўся. Я не меў месца, дзе мог бы хавацца ад немцаў і напэўна нямецкая жандармерыя хутка мяне б знайшла і выслала ў лагер. І маглі б арыштаваць майго бацьку. А Мікалай сам адзін таксама пабаяўся ўцякаць, хаця быў ён у вельмі кепскім настроі. Ён шкадаваў, што не выскачыў з вагона разам з іншымі хлопцамі.

На наступны дзень, у сераду, сабралі нас ранкам і павялі на беластоцкі вакзал, заганалі ўсіх у таварныя вагоны па 20-30 чалавек і павезлі ў невядомым кірунку. Завезлі нас на прымусовую працу ва Усходнюю Прусію. Вызваліла мяне Савецкая Армія 5 лютага 1945 г., мабілізавала ў свае рады і пагнала на фронт, дзе я быў паранены. Дэмабілізавалі мяне 31 снежня 1945 г. у Бабруйску. Адтуль вярнуўся я дамоў, у вёску Чаромху, 9 студзеня 1946 г.